

XIV ғасыр мен XV ғасырдың I жартысы аралығында жеке хандықтардың құрылуы

Моңғол дәуірінен кейінгі кезең Шығыс Дешті Қыпшақ, Жетісу және Оңтүстік Қазақстан халқының бірігуімен сипатталады. Осы иеліктерде моңғол дәуірінің ыдырау процесі жүріп, Ақ Орда, Моғолстан, Әбілқайыр хандығы, Ноғай Ордасы құрылды.

Ақ Орда. XIII ғасыр мен XV ғ. басы аралығында Шығыс Дешті Қыпшақ жерінде Ақ Орда мемлекеті өмір сүрді. Ол моңғол шапқыншылығынан кейін Қазақстан жерінде пайда болған бірінші ірі мемлекет. Ақ Орданың негізін қалаушы – Жошының үлкен баласы Орда Ежен (1226-1280 жж.).

XIV ғ. екінші жартысында Алтын Орда билігі әлсіреп, Ақ Орда күшейіп, дамудың ең жоғары сатысына жетті. Территориясы батысында Жайық өзенінен шығыста Ертіс өзеніне дейінгі, оңтүстікте Сырдария алқабы, Арал теңізінің солтүстік-шығысынан солтүстікте Оңтүстік Сібір ормандарына дейінгі жерлер болды. Астанасы – Сығанақ (Сырдарияның орта ағысы). Халқы түркітілді тайпалардан құралды.

Ақ Орданың саяси тарихы бірінші кезеңде Шығыс Дешті Қыпшақ жерін Алтын Орданың билігінен азат ету жолындағы ұзақ күреспен өтеді, кейінірек Ақ Орда хандары Алтын Орда ісіне араласады, ал өз тарихының соңғы кезінде Мауренахр билеушісі Әмір Темір мен оның ұрпақтарының басқыншылығына қарсы күреседі. Мемлекетті Орда Ежен тегінен шыққан хандар басқарды.

XIV ғ. екінші ширегінде Мүбәрак қожа (1320-1344 жж.) Алтын Ордаға бағынбай дербес саясат жүргізуге тырысты.

Орыс ханның кезінде (1361-1376 жж.) Ақ Орда Алтын Ордан бөлініп, тәуелсіз хандық болып жарияланды. Ол Алтын Орданы өзіне бағындыруға әрекет етті. Бұл мақсатын жүзеге асыру үшін 1368 жылы Еділ бойына жорық жасайды. 1374-1375 жж. Сарай Беркені, Қажы Тарханды (Астрахан) алып, Кама бұлғарларын бағындырады. Бірақ Алтын Орданың уақытша билеушісі Мамайды жеңе алмайды. Алтын Орданы жаулау кезінде өзіне көмекке келмеген Жошы әулетінің бірі Маңғыстау аймағының билеушісі Түй Қожаны өлтіреді. Оның баласы Тоқтамыс Әмір Темірді барып паналайды. Темір бұл жағдайды пайдаланып, Тоқтамысты көп әскермен Ақ Ордаға жібереді. Тоқтамыстың алғашқы жорығы (1374-1375 жж.) сәтсіз аяқталды, Ақ Орда әскері оның әскерін талқандайды. Бұл соғыста Орыс ханның баласы Құтлық Бұқа қаза болды. Әмір Темірден қайтадан әскер алған Тоқтамыстың екінші жорығы да сәтсіз болып, ол Орыс ханның ұлы Тоқтақия басқарған Ақ Орда әскерінен жеңілді, Тоқтамыс тек төртінші жорығынан кейін ғана Ақ Орда тағына отырады.

XIV ғ. аяғы мен XV ғ. басында Ақ Орданың әлсіреуіне Әмір Темірдің тонаушылық жорықтары және ішкі тартыстар себеп болды. Ақ Орда жеріндегі билік Шайбанның ұрпағы Әбілқайырдың қолына көшеді.

Кейін Ақ Орда мемлекеті Қазақ хандығының құрылуына негіз болды.

Моғолстан хандығы. Бұл мемлекет XIV ғ. ортасында Орта Азияның солтүстік-шығыс бөлігі, Жетісу мен Шығыс Түркістан жерінде Шағатай ұлысы ыдырағаннан кейін құрылды.

Моғолстан мемлекетінің негізін салушы дулат тайпасының көсемі – Әмір Болатшы болды. Алғашқы ханы – Тоғылық Темір (1348-1362 жж.), ол Моғолстан билеушілері әулетінің негізін салды. Астанасы – Іле алқабындағы Алмалық қаласы. Аумағы Оңтүстік-шығыс Қазақстан, Қырғызстан, Шығыс Түркістанды алып жатты. Орталық аймағы – Жетісу. «Моғолстан» атауы «моңғол» сөзінен шыққан. Өйткені түркі және парсы деректерінде моңғолдарды осылай атаған. Халқы дулаттар, қаңлылар, керейттер, арғындар, үйсіндер, барластар т.б. түркі және түркіленген моңғол тайпаларынан құралды. Осылардың ішінде дулаттар ең қуатты тайпа болды.

Моғолстанда мемлекеттің саяси басшысы және жер-судың жоғарғы иесі хан болған. Дулат тайпасы әмірлерінен ханның көмекшілері – ұлыбектер тағайындалды. Хандық кеңес мемлекеттің ішкі және сыртқы істері, әскери жорық және жайылым жерлерді бөлумен айналысты. Ақсүйектер жерді шартты түрде иеленудің ихта, инджу, сойырғал сияқты түрлерін пайдаланған. Көшпелі аудандарда жер қауымның қарауында болған.

Моғолстанның алғашқы ханы болған Тоғылық Темір өз билігін нығайту үшін ислам дінін тірек

етті. Тоғылық Темір 1361 жылы Мауренахрды түгел басып алып, баласы Илияс Қожаны билеуші етіп қойды. Оның тұсында өзара қырқысу соғыстары басталып, Моғолстан бірнеше бөлікке бөлінді.

Осыны пайдаланған Әмір Темір XIV ғасырдың 70-80 жылдары Моғолстанға оншақты рет шапқыншылық жасайды. Қызыр Қожа хан (1385-1399 жж.) өзін Темірдің вассалы деп мойындайды.

XV ғ. бірінші жартысында Моғолстанға ойраттардың шапқыншылығы жиіледі. Уайс хан (1418-1428 жж.) ойраттарға батыл қарсылық көрсетті. Уайстың баласы Есен Бұға хан (1433-1462 жж.) XV ғ. 30 жылдарының басында өкімет билігін иеленді. XV ғ. 50 жылдарының аяғында Жәнібек пен Керей бастаған тайпаларға Есен Бұға Моғолстанның батыс бөлігінен жер бөліп берді. Мұндағы Есен Бұғаның мақсаты қазақтарды ойраттарға және Темір әулетіне қарсы әскери күш ретінде пайдалану, қарсыласы Әбілқайыр мен інісі Жүніске қарсы қою еді.

Осылайша XVI ғ. басында феодалдық өзара қырқыстар, халық наразылығының жиілеуі және Моғолстанды мекендеген тайпалардың Қазақ хандығына барып қосылуы салдарынан Моғолстан ыдырап, жеке мемлекет болып өмір сүруін тоқтатты.

Әбілқайыр хандығы. 1428 жылы Шайбан ұрпағы Әбілқайыр (1428-1468 жж.) осы аймақтардағы билікті қолына алды. Ол Сырдария бойындағы қалалар мен Хорезм үшін Темір ұрпақтарымен ұзақ соғысты. Шығыс Дешті Қыпшақтың бытыраңқы тайпаларының басын қосып «Көшпелі өзбектер мемлекетін» құрды.

Әбілқайыр хандығының аумағы батысында Жайықтан бастап, шығысында Балқаш көліне дейін, оңтүстігінде Сырдарияның төменгі жағы мен Арал өңірінен солтүстігінде Тобылдың орта ағысы мен Ертіске дейінгі ұлан-байтақ жерді алып жатты. Астанасы алғашқыда Тура, 1431 жылдан Орда Базар, 1446 жылдан Сығанақ болды. Халқы өзбектер деп аталған түркі тайпаларынан (қыпшақтар, қоңыраттар, наймандар, маңғыттар, қарлұқтар, қаңлылар, үйсіндер т.б.) құралды. Әбілқайыр хан елді 40 жыл билесе де мемлекетінің ішкі саяси жағдайын тұрақты ете алмады. Мемлекет бір орталықтан басқарылмай бірнеше иелікке бөлініп, оларды Шыңғыс әулетінің билеушілері басқарып, олардың арасында билік үшін соғыстар тоқтамады.

Әбілқайыр хан өз билігін нығайтып, жаңа жерлер қосып алу үшін көп соғысты. Бірақ 1457 жылы Өз Темір бастаған ойраттардан Сығанақ түбінде жеңіліп, онымен өзін қорлайтындай ауыр шарт жасасты. Бұл жағдай Әбілқайыр ханның саяси беделін төмендетті. Нәтижесінде XV ғ. 50 жылдарының аяғында Көшпелі өзбектер мемлекетінен Жәнібек пен Керей сұлтандар бастаған халықтың бір тобы Моғолстанға көшіп кетті. Оларды жазалау үшін 1468 жылы Әбілқайыр хан Моғолстанға жорыққа аттанып, жолда кенеттен қайтыс болды. Осыдан кейін Әбілқайыр хандығы ыдырап кетті.

Бұл жерлердегі билік қазақ хандарына толық көшті.

XVI ғ. басында көшпелі өзбектердің бір бөлігі Шайбанилердің бастауымен Мауренахрға көшіп кетті. Ондағы Темір ұрпақтарының билігінің әлсірегенін пайдаланып, Шайбанилер Орта Азиядағы билікті тартып алды.

Ноғай Ордасы. Алтын Орданың ыдырауы кезінде пайда болған мемлекеттік бірлестіктің бірі Ноғай Ордасы болды. Ол XIV-XV ғасырларда Батыс Қазақстанның бір бөлігін алып жатты. Бұл мемлекеттің атауы Алтын Орданың беклербегі, әскер қолбасшысы, Ноғай (1260-1306 жж.) есімімен байланысты болды. Берке хан өлгеннен кейін Доннан Дунайға дейінгі жер Ноғайдың бақылауында болды. Оның құрамындағы рулар Каспий маңына қоныс аударып, Ноғай елі атанды.

Ноғай Ордасының негізін салушы Әмір Едіге (1395-1419 жж.) болды. Ол 15 жылдай Алтын Орданы билеп (1396-1411 жж.), «ұлы әмір» атанған. Ноғай Ордасы Алтын Ордадан Едігенің кезінде бөлектене бастады. Бұл процесс Едігенің ұлы Нұраддин (1426-1440 жж.) тұсында аяқталып, Ноғай Ордасы Алтын Ордадан XV ғ. ортасында бөлініп, дербес мемлекет болды. Жері Еділ-Жайық арасы, астанасы Жайық өзені сағасындағы Сарайшық қаласы болды. Халқы – маңғыт, қыпшақ, қоңырат, арғын, қарлұқ, алшын, тама және т.б. сияқты түркі тайпалары.

Ноғай Ордасында ұлыстық басқару жүйесі қалыптасып, бір орталыққа бағынған өкімет болды. Орда билеушісі хан болды. Ұлыс басында мырзалар тұрған, олар өз иеліктерінде шексіз билік жүргізіп, ұлыстың ең шұрайлы жайылымдары мен өрістерін иемденген.

Кейін ноғайлар қазақ хандарымен соғысып, енді бірде татуласып, одақ құрып отырған. Ш. Уәлиханов ноғайлар мен қазақтарды «екі туысқан Орда» деп атаған. Ал Хақназар хан «қазақ пен ноғай ханы» атанған.

XVI ғ. екінші жартысында Ноғай Ордасы ыдырап, екіге – Үлкен Ноғайлы (Еділдің шығысы) және Кіші Ноғайлыға (Еділдің батысы) бөлінді. Осы тұста ноғайлардың көпшілігі Қазақ хандығына, соның ішінде Кіші жүз құрамына енеді. Осылайша Ноғай Ордасын мекендеген тайпалар қазақ халқының қалыптасуында үлкен рөл атқарды.

Тезистер

- Моңғол дәуірінен кейінгі кезең Шығыс Дешті Қыпшақ, Жетісу және Оңтүстік Қазақстан халқының бірігуімен сипатталады. Осы иеліктерде моңғол дәуірінің ыдырау процесі жүріп, Ақ Орда, Моғолстан, Әбілқайыр хандығы, Ноғай Ордасы құрылды.
- Ақ Орда. XIII-XV ғ. басында Шығыс Дешті Қыпшақ жерінде Ақ Орда мемлекеті өмір сүрді. Ол моңғол шапқыншылығынан кейін Қазақстан жерінде пайда болған бірінші ірі мемлекет болды.
- Ақ Орданың негізін қалаушы – Жошының үлкен баласы Орда Ежен (1226-1280 жж.).
- XIV ғ. екінші жартысында Ақ Орда батысында Жайық өзенінен шығыстағы Ертіс өзеніне дейінгі, оңтүстікте Сырдария алқабы, Арал теңізінің солтүстік-шығысынан солтүстікте Оңтүстік Сібір ормандарына дейінгі жерлерді алып жатты.
- Астанасы Сығанақ (Сырдарияның орта ағысы) болды. Халқы түркітілді тайпалардан құралды.
- Мемлекетті Орда Ежен тегінен шыққан хандар басқарды.
- Орыс ханның кезінде (1361-1376 жж.) Ақ Орда Алтын Ордадан бөлініп, тәуелсіз хандық болып жарияланды.
- XIV ғ. аяғы мен XV ғ. басында Ақ Орда жеріндегі билік Шайбанның ұрпағы Әбілқайырдың қолына көшеді.
- Кейін Ақ Орда мемлекеті Қазақ хандығының құрылуына негіз болды.
- Моғолстан хандығы. Бұл мемлекет XIV ғ. ортасында Орта Азияның солтүстік-шығыс бөлігі, Жетісу мен Шығыс Түркістан жерінде Шағатай ұлысы ыдырағаннан кейін құрылды.
- Моғолстан мемлекетінің негізін салушы – дулат тайпасының көсемі Әмір Болатшы.
- Алғашқы ханы –Тоғылық Темір (1348-1362 жж.), ол Моғолстан билеушілері әулетінің негізін салды.
- Астанасы Іле алқабындағы Алмалық қаласы болды. Жері Оңтүстік-шығыс Қазақстан, Қырғызстан, Шығыс Түркістанды алып жатты. Орталық аймағы – Жетісу.
- «Моғолстан» атауы «моңғол» сөзінен шыққан. Өйткені түркі және парсы деректерінде моңғолдарды осылай атаған. Халқы түркі және түркіленген моңғол тайпаларынан құралды. Осылардың ішінде дулаттар ең қуатты тайпа болды.
- Моғолстанның алғашқы ханы болған Тоғылық Темір өз билігін нығайту үшін ислам дінін тірек етті.
- XVI ғ. басында феодалдық өзара қырқыстар, халық наразылығының жиілеуі және Моғолстан халқының Қазақ хандығына барып қосылуы салдарынан Моғолстан ыдырап, жеке мемлекет болып өмір сүруін тоқтатты.
- Әбілқайыр хандығы. 1428 жылы Шайбан ұрпағы Әбілқайыр (1428-1468 жж.) осы аймақтардағы билікті қолына алды. Ол Сырдария бойындағы қалалар мен Хорезм үшін Темір ұрпақтарымен ұзақ соғысты. Шығыс Дешті Қыпшақтың бытыраңқы тайпаларының басын қосып «Көшпелі өзбектер мемлекетін» құрды.
- Әбілқайыр хандығының аумағы батысында Жайықтан бастап, шығысында Балқаш көліне дейін, оңтүстігінде Сырдарияның төменгі жағы мен Арал өңірінен солтүстігінде Тобылдың орта ағысы мен Ертіске дейінгі, ұлан-байтақ жерді алып жатты.
- Астанасы алғашқыда Тура, 1431 жылдан бастап Орда Базар, 1446 жылдан Сығанақ болды. Халқы – өзбектер деп аталған түркі тайпалары (қыпшақтар, қоңыраттар, наймандар, маңғыттар, қарлұқтар, қаңлылар, үйсіндер т.б.).
- 1468 жылы Әбілқайыр хан Моғолстанға жорыққа аттанып, жолда кенеттен қайтыс болды. Осыдан кейін Әбілқайыр хандығы ыдырап кетті.
- Ноғай Ордасы. Алтын Орданың ыдырауы кезінде пайда болған мемлекеттік бірлестіктің бірі – Ноғай Ордасы. Ол XIV-XV ғасырларда Батыс Қазақстанның бір бөлігін алып жатты.
- Бұл мемлекеттің атауы Алтын Орданың беклербегі, әскер қолбасшысы, Ноғай (1260-1306 жж.) есімімен байланысты аталды. Оның қарамағындағы рулар Каспий маңына қоныс аударып, Ноғай елі атанды.
- Ноғай Ордасының негізін салушы – Әмір Едіге (1395-1419 жж.). Ол 15 жылдай Алтын Орданы билеп (1396-1411 жж.), «ұлы әмір» атанған.
- XV ғ. ортасында Едігенің ұлы Нұраддин (1426-1440 жж.) тұсында Ноғай Ордасы Алтын Ордадан бөлініп, дербес мемлекет болды.
- Жері Еділ-Жайық арасы, астанасы Жайық өзені сағасындағы Сарайшық қаласы болды. Халқы маңғыт, қыпшақ, қоңырат, арғын, қарлұқ, алшын, тама және т.б. сияқты түркі

тайпаларынан құралды.

- Ш. Уәлиханов ноғайлар мен қазақтарды «екі туысқан Орда» деп атаған. Ал Хақназар хан «қазақ пен ноғай ханы» атанған.
- XVI ғ. екінші жартысында Ноғай Ордасы ыдырап, екіге – Үлкен Ноғайлы (Еділдің шығысы) және Кіші Ноғайлыға (Еділдің батысы) бөлінді.
- Осы тұста ноғайлардың көпшілігі Қазақ хандығының құрамына еніп, Ноғай Ордасын мекендеген тайпалар қазақ халқының қалыптасуында үлкен рөл атқарды.